

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
ІМЕНІ МИКОЛИ ЯРМАЧЕНКА**

БАТАШЕВА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК [159.942-043.83]:[-043.65:159.922]-053.4(043.3)

**ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ
СОЦІАЛЬНО ДЕПРИВОВАНИХ ДОШКІЛЬНИКІВ
ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка, Національна академія педагогічних наук України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
Прохоренко Леся Іванівна,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
заступник директора з науково-експериментальної
роботи.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Руденко Лілія Миколаївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
кафедра спеціальної психології та медицини,
завідувач;

кандидат психологічних наук, доцент
Соколова Ганна Борисівна,
Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського,
кафедра дефектології та фізичної реабілітації,
старший викладач.

Захист відбудеться «05» березня 2019 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.02 в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України за адресою: м. Київ, вул. М. Берлінського, 9 (зала засідань).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України (04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9).

Автореферат розіслано «01» лютого 2019 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

А. В. Замша

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із важливих стратегічних завдань реформування освітньої галузі України є її спрямованість на забезпечення гармонійного розвитку особистості. У цьому контексті надзвичайно гостро постає проблема соціальної адаптації дітей, на чому наголошується і в концептуальних положеннях Закону України «Про освіту». Особливої актуальності розв'язання означеної проблеми набуває стосовно дітей з особливими потребами загалом й із затримкою психічного розвитку зокрема, для яких виховання в дитячих будинках та спеціальних дошкільних закладах освіти створюють умови соціальної депривації, на тлі якої може посилюватися затримка психічного розвитку, виникати труднощі в навчанні й погіршуватися показники соціальної адаптації таких дітей. Однією з ключових детермінант успішності соціальної адаптації цієї категорії дітей є рівень сформованості у них емоційної сфери. Відтак, першочерговим є вирішення питання оптимізації формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку, що є передумовою їхнього становлення як особистості, успішного їх включення в соціальне життя та здатності адаптуватися в мінливих умовах соціального оточення.

Проблема особливостей розвитку емоційної сфери дітей є актуальною як у теоретичному, так і в суто прикладному аспектах (І. Бех, О. Запорожець, О. Кульчицька, Я. Неверович та ін.). Теоретично схарактеризовано загальні уявлення щодо сутності емоцій (В. Вілюнас, К. Ізард, О. Чебикін та ін.); розкрито емоційний розвиток в контексті особистісного розвитку (І. Бех, В. Котирло, О. Леонтьєв та ін.); визначено зв'язок емоційної сфери з окремими психічними структурами: самосвідомістю, мотивацією, когнітивними процесами (J. Haviland-Jones, M. Lewis, M. Sullivan, C. Stanger, M. Weiss та ін.); розкрито емоційну сферу як головний чинник адаптації та соціалізації (Д. Ельконін, О. Запорожець, В. Зінченко, К. Ізард Є. Ільїн, Г. Костюк, R. Casey, P. Harris, C. Saarni та ін.). Водночас порівняльний аналіз прикладних досліджень дозволяє констатувати певні особливості емоційної сфери дітей, що спостерігаються на різних вікових етапах (Л. Божович, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Ізотова, І. Головська, І. Кон, О. Нікіфорова, І. Сопрун та ін.); в специфіці функціонування її компонентів (О. Запорожець, Т. Кириленко, С. Максименко, О. Чебикін, P. LaFreniere, R. Lazarus та ін.); впливу соціально-психологічних умов життєдіяльності дитини на розвиток її емоційної сфери (Т. Вісковатова, О. Кульчицька, В. Мухіна та ін.).

Попри різні погляди щодо цієї проблеми, дослідники однакові в тому, що емоційна сфера пов'язана не лише безпосередньо з дією, але й такими когнітивними процесами як мислення, планування, здатність відчувати й оцінювати, що відіграє важливу роль у регуляції діяльності, поведінки та спілкуванні і є необхідною умовою для соціалізації.

У сучасному полі наукових дискусій зосереджено увагу на поясненні стійких ознак відставання в основних сферах розвитку дітей, які зазнали деприваційного впливу, на специфічних особливостях і психологічних чинниках їх виникнення. Вчені, поміж різних деприваційних факторів

визначають найпоширеніші, до яких відносять: несприятливі соціальні умови виховання (І. Дубровіна, М. Лісіна, А. Рузська, Д. Фельдштейн, А. Freud, J. Gewirtz та ін.); затримку психічного розвитку, зумовлену саме ситуацією соціальної депривації (Й. Лангмейєр, В. Лебединський, К. Лебединська, З. Матейчек, І. Мамайчук, Л. Шипіцина, J. Bowlby та ін.); порушення у спілкуванні з дорослими та однолітками (Г. Розенгарт-Пупко, Л. Шипіцина, M. Rutter, R. Spitz, D. Winnicott та ін.).

Проблематика емоційного розвитку щодо дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі із затримкою психічного розвитку (ЗПР), є досить поширеною серед досліджень українських та зарубіжних науковців (О. Бабяк, Т. Вісковатова, А. Замша, Т. Ілляшенко, І. Омельченко, Л. Прохоренко, Т. Сак, Р. Тригер, У. Ульяновка, П. Чамати та ін.). У дослідженнях наголошується, що низка проблем, порушень і прогалин розвитку особистості пов'язана з різними видами депривації дитини (сенсорної, психічної, емоційної, соціальної), деприваційними впливами середовища та педагогічною занедбаністю. У висновках досліджень окреслені небажані тенденції, що спостерігаються в розвитку емоційної сфери таких дітей: підвищення фрустрації, емоційної напруги, депресивності, ситуативності поведінки, нестійкості, нестабільності емоційних проявів, розладу адекватності емоційного реагування тощо.

Проте, не зважаючи на багато розв'язаних проблем, залишається низка невирішених питань. Зокрема, це стосується розкриття психологічних механізмів, що детермінують розвиток емоційної сфери соціально депривованих дітей із затримкою психічного розвитку, які ускладнюються багатьма факторами: недостатня теоретична з'ясованість загальних уявлень щодо змісту емоцій, їх інтегративності, динамічності протікання, амбівалентності, особливостей емоційного розвитку тощо. Поряд з цим, суперечливими є дані, що стосуються вікових відмінностей у розвитку емоцій, особливостей їх динаміки з віком тощо. Малодослідженою є також проблема порівняння показників емоційного розвитку дітей, які відвідують різні типи дитячих закладів освіти, зокрема з традиційною системою виховання, які виховуються у дитячих будинках, відвідують спеціальні дошкільні заклади освіти.

Відтак, актуальність означеної проблеми та недостатня її розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до напряму науково-дослідних робіт Інституту спеціальної педагогіки НАПН України «Теоретико-методологічні та методичні засади реформування освіти осіб з особливими потребами в сучасних суспільно-економічних умовах» та комплексної теми лабораторії інтенсивної педагогічної корекції «Психолого-педагогічні засади корекційно-розвивального навчання дітей із порушеннями когнітивного розвитку» (державний реєстраційний номер 0118U003347).

Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (протокол № 2 від 04.03.2013 р.) та узгоджено у

Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні НАПН України (протокол № 3 від 26.03.2013 р.).

Мета дослідження полягає у розробленні теоретично-обґрунтованої та експериментально апробованої програми формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. На основі теоретичного аналізу проблеми емоційної сфери з позицій діяльнісного, поведінкового та психодинамічного наукових підходів і визначення компонентів емоційної сфери розробити структурно-функціональну модель емоційної сфери.

2. З'ясувати особливості емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку.

3. Визначити рівні сформованості емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку.

4. Розробити та експериментально перевірити ефективність програми формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Об'єкт дослідження – емоційна сфера соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Предмет дослідження – формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: принцип єдності інтелекту і афекту, обґрунтований Л. Виготським, С. Рубінштейном, О. Леонтьєвим і реалізований у концепціях М. Арнольд, Р. Лазаруса, П. Симонова, С. Шехтера та ін.; засади поведінкового (В. Skinner, J. Watson та ін.), діяльнісного (Л. Божович, Г. Бреслав, О. Запорожець та ін.) та психодинамічного (Л. Петражицький, S. Freud, W. Wundt та ін.) науково-теоретичних підходів до розуміння сутності емоційного розвитку; основні положення концепції впливу на розвиток особистості діяльності та соціального середовища (І. Бех, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.); положення про особливості розвитку особистості в умовах депривації (Дж. Боулбі, Й. Лангмейєр, В. Лебединський, К. Лебединська, З. Матейчек, І. Мамайчук, Г. Прихожан, А. Рузська, Л. Шипіцина та ін.); наукові підходи до розвитку в умовах дизонтогенезу (А. Душка, В. Засенко, А. Колупаєва, В. Кобильченко, Л. Прохоренко, Л. Руденко, Т. Сак, Г. Соколова, О. Таранченко, О. Хохліна та ін.); положення про особливості розвитку дітей із ЗПР (О. Бабяк, Т. Вісковатова, Т. Ілляшенко, Т. Марчук, А. Обухівська, І. Омельченко, Л. Прохоренко, Т. Сак та ін.).

Методи дослідження. Для виконання окреслених завдань та забезпечення достовірності положень і висновків використовувався комплекс методів, що відповідають змісту проблеми та етапам її дослідження:

теоретичні: дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний) – для системного опису досліджуваного явища; індуктивний – для встановлення закономірностей, систематизації, типології на основі результатів емпіричного дослідження; моделювання (структурно-функціональне) – для побудови системних моделей дослідження;

емпіричні: діагностичний комплекс для вивчення особливостей емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР: перцептивного компоненту (методика «Емоційна ідентифікація» О. Ізотової); когнітивного компоненту (методики: «Емоційна ідентифікація» О. Ізотової, «Сюжетні малюнки» модифікований варіант Р. Калініної); вербального компоненту (методика «Бесіда» у модифікації І. Кареліної); експресивного компоненту (методики: «Спостереження» у модифікації І. Кареліної, «Опитувальний лист» Н. Артюхіної та А. Щетиніної, «Анкета-опитувальник для батьків» О. Ізотової);

математично-статистичні: кількісний та якісний аналіз емпіричних показників; t-критерій Стьюдента – для встановлення значущості міжгрупових розбіжностей; коефіцієнт кореляції r-Пірсона – для встановлення кореляційних взаємозв'язків між компонентами емоційної сфери за допомогою лінійного кореляційного аналізу.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується науково-теоретичним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; застосуванням комплексу взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті, предмету та завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричного матеріалу; ефективністю експериментальної роботи.

Експериментальна база дослідження: Дошкільний навчальний заклад № 801 для дітей із затримкою психічного розвитку м. Києва, Дошкільний навчальний заклад № 625 м. Києва, Дитячий садок-школа «Ясочка» м. Києва, Комунальний заклад Київської обласної ради «Спеціалізований обласний будинок дитини м. Боярка», Комунальна установа «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей Одеської міської ради Одеської області», Сумський дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) № 12 «Олімпійський» м. Суми, Сумської області.

Експериментальну вибірку на констатувальному етапі дослідження склали 148 дошкільників віком від 4 до 7 років, з них: 48 дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячих будинках, у тому числі 30 дітей віком від 4 до 6 років (Група ДБ 1) та 18 дітей віком від 6 до 7 років (Група ДБ 2); 50 дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують спеціальний дошкільний заклад освіти, у тому числі 28 дітей віком від 4 до 6 років (Група СДЗО 1) та 22 дітей віком від 6 до 7 років (Група СДЗО 2); 50 дошкільників із нормативним розвитком, у тому числі 33 дитини віком від 4 до 6 років (Група НР 1) і 17 дітей віком від 6 до 7 років (Група НР 2).

У формуальному експерименті взяли участь 80 дітей, з них: 40 дітей експериментальної групи, у тому числі 20 дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (ЕГ 1) і 20 дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДЗО (ЕГ 2), з якими проводились заняття за авторською програмою; 40 дітей контрольної групи, у тому числі 20 дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (КГ 1) і 20 дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДЗО (КГ 2), з якими не проводилося занять за авторською програмою.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що:

вперше:

- науково-обґрунтовано теоретико-методичні засади формування

емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку;

- теоретично обґрунтовано і розроблено програму формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку, що включає чотири блоки: теоретико-методологічний, організаційно-методичний, корекційно-розвивальний, оцінювальний;

- теоретично обґрунтовано структурно-функціональну модель емоційної сфери, що враховує перцептивний, когнітивний, вербальний, експресивний компоненти;

- розкрито особливості формування перцептивного, когнітивного, вербального та експресивного компонентів емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку;

- визначено і описано рівні сформованості емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку;

- встановлено психолого-педагогічні умови формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку;

поглиблено і уточнено:

- поняття «емоційна сфера» з огляду на особливості структури та функціонування у дошкільному віці як важливого механізму внутрішньої регуляції психічної діяльності, поведінки і розвитку особистості в цілому;

- методи діагностики емоційної сфери та зміст корекційно-розвивальної роботи з формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР;

подальшого розвитку набули:

- наукові уявлення про складові емоційної сфери як чинника особистісного та психосоціального розвитку у дошкільному віці.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що: обґрунтована й апробована методика діагностики емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР може використовуватись для розроблення психолого-педагогічної оцінки емоційного розвитку дітей з іншими типами порушень розвитку та зі збереженим інтелектом; програма формування емоційної сфери може використовуватись як основа для складання індивідуально орієнтованих програм розвитку дошкільників із ЗПР в освітніх середовищах з різними формами організації навчання та виховання; результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для підготовки та підвищення кваліфікації фахівців психолого-педагогічного профілю, зокрема в системі післядипломної освіти, при розробленні навчально-методичних посібників для студентів зі спеціальностей: «Спеціальна психологія», «Корекційна педагогіка».

Результати дослідження впроваджено в освітній процес навчальних закладів, що підтверджено відповідними документами: Дошкільного навчального закладу № 801 для дітей із затримкою психічного розвитку м.Києва (довідка № 103 від 11.12.2017 р.), Комунального закладу Київської обласної ради «Спеціалізований обласний будинок дитини м. Боярка» (довідка № 83 від 16.12.2017 р.), Комунальній установі «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей Одеської міської ради Одеської області» (довідка № 478 від

26.06.2018 р.), Сумському дошкільному навчальному закладі (ясла-садок) № 12 «Олімпійський» м. Суми, Сумської області (довідка № 01-13.02/162 від 14.06.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. У публікації [14], написаній у співавторстві, здобувачем окреслено бар'єри в навчанні та участі дітей із гіперактивним розладом з дефіцитом уваги (ГРДУ) та розроблено стратегії підтримки дітей з в освітньому середовищі; в програмі [15] особистий внесок здобувача полягає розробленні інваріантної складової корекційно-розвиткових завдань, зважаючи на особливості когнітивного та емоційно-вольового розвитку молодших школярів із затримкою психічного розвитку; в програмі [17] здобувачем було розроблено навчально-виховні та освітні завдання, зміст педагогічної роботи, надано поради батькам та визначено орієнтовні результати освітньої роботи з дошкільниками із затримкою психічного розвитку різних вікових груп, які висвітлені у розділах «Дитина і навколишній світ», «Праця».

Апробація результатів дослідження відбувалася у процесі оприлюднення його основних положень і практичних результатів на міжнародних конгресах: «Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії» (м. Вінниця, 2016); «Інклюзія в новій українській школі: виклики сьогодення» (м. Київ, 2017); «Педагог в інклюзивному просторі: траєкторія фахової самоактуалізації» (м. Переяслав-Хмельницький, Київська область, 2018); міжнародних науково-практичних конференціях: «Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення» (м. Київ, 2017); всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Освіта осіб з особливими потребами: виклики сьогодення» (м. Київ, 2018), «Психологічні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 2018), «Психологічні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 2017), «Педагогіка та психологія: стратегії, технології, інновації» (м. Київ, 2017); «Актуальні проблеми спеціальної педагогіки та психології в контексті реформування освіти» (м. Київ, 2013); «Теоретичні та практичні аспекти навчання дітей з особливими освітніми потребами» (м. Київ, 2012); «Спеціальна освіта в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (м. Київ, 2011); на засіданнях лабораторії інтенсивної педагогічної корекції Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (2013–2017); проведення науково-практичних семінарів для фахівців навчально-реабілітаційних центрів, інклюзивно-ресурсних центрів, навчально-виховних комплексів, спеціальних дошкільних закладів освіти компенсуючого та комбінованого типу, дитячих будинків на базі Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 20 працях, з них: 8 одноосібних статей у фахових виданнях України, у тому числі 3 статі у виданнях, що включено до міжнародних наукометричних баз; 5 публікацій апробаційного характеру; 7 інших публікацій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, списку використаних джерел (222 найменування, у тому числі 31 – іноземною (англійською) мовою), додатків. Загальний обсяг роботи становить 307 сторінок, основний текст викладено на 232 сторінках.

Робота містить 17 таблиць, 24 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання; охарактеризовано методологічні та теоретичні основи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість, наведено дані щодо вірогідності, апробації та впровадження здобутих результатів.

У першому розділі – **«Теоретичні засади формування емоційної сфери у дошкільників із затримкою психічного розвитку в умовах соціальної депривації»** – представлено аналіз наукових концепцій та підходів до визначення поняття емоційної сфери (діяльнісного, психодинамічного та поведінкового); здійснено теоретичний аналіз структури емоційної сфери, описано сутність її компонентів: перцептивного, когнітивного, вербального, експресивного; проаналізовано особливості емоційної сфери у дошкільників з нормативним розвитком та у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку.

В дослідженнях діяльнісного підходу емоційну сферу розкрито як переживання ставлення людини до власної діяльності та інших, яке визначається свідомим регулюванням прояву темпераменту і характеру; як підвалини об'єкта пізнання на основі особистісної оцінки і осмислення; як когнітивну складову цілісного ставлення особистості до соціуму (Л. Божович, Г. Бреслав, О. Запорожець, О. Леонтьєв, Я. Неверович та ін.). Простежено особливості ситуативного реагування в різних емоціогенних ситуаціях з позицій поведінкового підходу (В. Skinner, J. Watson та ін.). Досліджено особливості емоційної сфери з позицій психодинамічного підходу: етапи формування емоційних чи особистісних якостей; фактори виникнення патології емоційної адаптації; емоційні властивості тощо (Л. Петражицький, S. Freud, S. Sonnenberg, S. Lazar, R. Ursano, W. Wundt та ін.).

На основі теоретичного аналізу з'ясовано, що емоційна сфера – це цілісна система в єдності функціонування її компонентів, яка забезпечує організацію психічних процесів в управлінні поведінкою людини (регуляційну, мотиваційну, інформаційну), відбиває її суб'єктивне ставлення до дійсності та виступає механізмом оцінки відображеної дійсності.

Розкрито особливості функціонування перцептивного, когнітивного, вербального та експресивного компонентів емоційної сфери та розроблено структурно-функціональну модель емоційної сфери, в якій перцептивний компонент пов'язаний зі здатністю сприймати емоційний стан людини за зовнішніми ознаками; когнітивний – відповідає за розуміння експресивних еталонів емоцій різних модальностей, ідентифікацію власних емоцій та емоцій інших осіб; вербальний – забезпечує емоційний словник і експресивний – відбиває зовнішнє вираження емоційних переживань людини: у її міміці, пантоміміці, мовленні (див. рис. 1.).

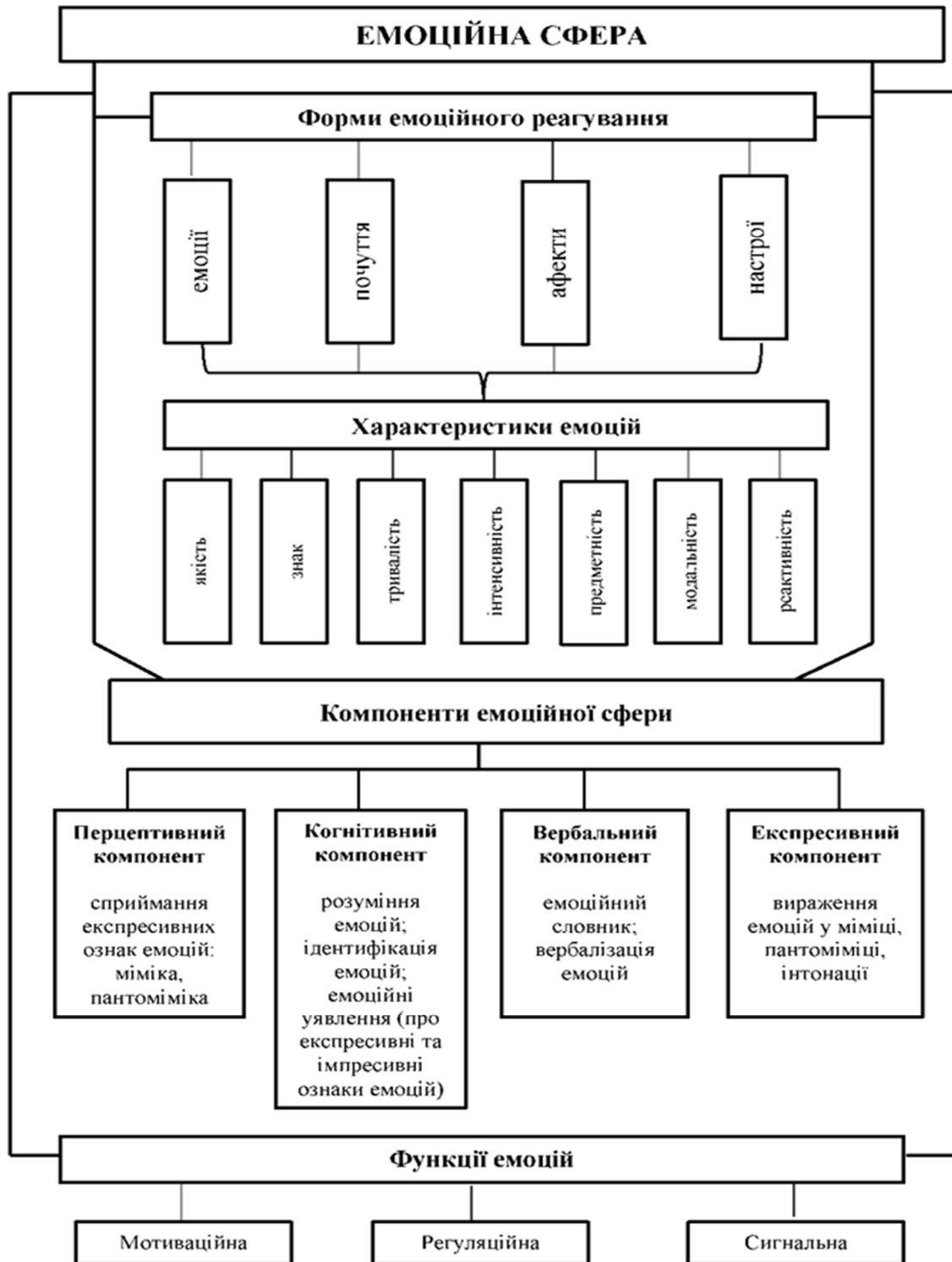

Рис. 1. Структурно-функціональна модель емоційної сфери

На засадах наукових праць встановлено, що сензитивним періодом розвитку емоційних новоутворень дитини є дошкільний вік, які обумовлені становленням провідної діяльності та соціальною ситуацією розвитку (Г. Бреслав, Л. Божович, О. Запорожець, О. Ізотова, Н. Соловйова, П. Якобсон, J. Haviland-Jones, M. Lewis, M. Sullivan, C. Stanger, M. Weiss та ін.). До основних характеристик емоційної сфери дошкільного віку віднесено: диференційованість, усвідомленість, узагальненість; ускладнення предметного змісту переживань; формування стійкої системи емоційних відносин, емоційну

децентрацію, здатність до співпереживання іншій людині; формування емоційної корекції поведінки.

З'ясовано, що для дітей, які перебувають в ситуації соціальної депривації характерні порушення в розвитку пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери; труднощі в спілкуванні і поведінці; несформованість позитивного емоційного самовідчуття, нерозуміння власної значущості тощо (М. Авдєєва, Л. Божович, Й. Лангмейер, З. Матейчик, І. Bretherton, А. Freud, W. Goldfarb, J. Gewirtz, R. Spitz, D. Winnicott та ін.).

Теоретично встановлено, що дошкільникам із ЗПР притаманне відставання у розвитку всіх компонентів емоційної сфери, яке виявляється у емоційній нестійкості, лабільності, схильності до навіювання та наслідування, інфантильності, низькій диференційованості емоцій, несформованості мотиваційної функції, низького рівня емоційної регуляції тощо (Н. Белопольська, Т. Власова, В. Лубовський, Л. Маркова, М. Певзнер, Л. Прохоренко, Т. Сак, О. Слепович, У. Ульяновська та ін.).

На основі теоретичних джерел визначено загальні прояви несформованості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР: недорозвиток когнітивно-афективних одиниць, низький рівень цінностей і емоційних реакцій, недосконалість мимічних і вербальних засобів експресії, обмеженість спілкування з оточуючими, труднощі в опануванні автономною соціальною роллю, що породжує формування негативних особистісних емоційно-ціннісних якостей дитини та негативно впливає на формування її життєвих компетентностей і саморегуляторних стратегій (О. Журбіна, Л. Кузнєцова, Т. Павлій, Т. Стерніна та ін.).

У другому розділі – **«Експериментальне дослідження психологічних особливостей емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку»** – розкрито мету, завдання та обґрунтовано методику експериментального дослідження; з'ясовано особливості сформованості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР; розкрито особливості функціонування перцептивного, когнітивного, вербального та експресивного компонентів, виділено рівні сформованості емоційної сфери.

Основними критеріями сформованості емоційної сфери визначено: сприймання емоцій за експресією; здатність до розуміння та ідентифікації емоцій (уміння виділяти експресивні та імпресивні ознаки емоцій, причини їх виникнення); вербалізація емоцій (точність використання слів, уміння охарактеризувати емоційний стан, що сприймається); відтворення емоцій (виразність і довільність); уміння виражати емоції у миміці, пантомиміці, мовленні.

Показником сформованості є узгодженість між компонентами цілісної системи емоційної сфери, які забезпечують формування емоційного досвіду дитини, динаміку експресивних дій, адекватність емоційного реагування, розвиток емпатії, емоційної саморегуляції, а також виразності особистісних особливостей загальної емоційності.

З метою адекватності числових показників та визначення передбачуваного рівня вірогідності при $p \leq 0,05$, зафіксовано відмінності між

групами дітей, які брали участь у експерименті, що достовірно значущі. Виявлено достовірні відмінності за визначеними критеріями емоційної сфери: групи ДБ та групи НР – сприймання експресії ($t=5,4$ при $p \leq 0,05$), розуміння емоцій ($t=4,1$ при $p \leq 0,05$), ідентифікація емоцій ($t=4,7$ при $p \leq 0,05$), емоційні реакції ($t=6,9$ при $p \leq 0,05$); групи СДЗО та НР – сприймання експресії ($t=4,4$ при $p \leq 0,05$), розуміння емоцій ($t=5,8$ при $p \leq 0,05$), ідентифікація емоцій ($t=4,3$ при $p \leq 0,05$), емоційні реакції ($t=5,2$ при $p \leq 0,05$); групи ДБ та групи СДЗО – сприймання експресії ($t=2,4$ при $p \leq 0,05$), розуміння емоцій ($t=3,1$ при $p \leq 0,05$), ідентифікація емоцій ($t=2,7$ при $p \leq 0,05$), емоційні реакції ($t=3,3$ при $p \leq 0,05$).

На основі аналізу та узагальнення отриманих результатів було визначено три рівні сформованості емоційної сфери: низький, середній, високий.

Низький рівень сформованості емоційної сфери виявлено у дошкільників: 43,3% у групи ДБ 1 та 38,9% у група ДБ 2; 35,7% у групи СДЗО 1 та 27,3% у групи СДЗО 2; 9,1% у групи НР 1. Характерними проявами сформованості емоційної сфери дітей, які знаходяться на цьому рівні є примітивність емоцій, поверховість, нечіткість, специфічність емотивної лексики, неточність у використанні слів емоційного змісту.

Середній рівень сформованості емоційної сфери було виявлено у: 50% дошкільників групи ДБ 1 та 50,0% групи ДБ 2; 53,6% групи СДЗО 1 та 54,5% групи СДЗО 2; 54,5% дошкільників групи НР 1 та 58,8% групи НР 2. Якісними ознаками сформованості емоційної сфери дітей, що знаходяться на цьому рівні є: маловиразність адекватних емоцій, звуження їх діапазону, вищий рівень диференціації емоцій за основними модальностями (радість, сум, гнів, страх), нестабільність виділення комплексу їх експресивних ознак, неточна диференціація тонких відтінків переживань.

Високий рівень сформованості емоційної сфери виявлено у: 6,7% дошкільників групи ДБ 1 та 11,1% групи ДБ 2; 10,7% групи СДЗО 1 та 18,2% групи СДЗО 2; 36,4% групи НР 1 та 41,2% групи НР 2. Встановлено, що у дошкільників з високим рівнем сформованості емоційної сфери переважають адекватні, диференційовані, виразні емоції, сприймання емоцій характеризується визначенням комплексу експресивних ознак емоцій за усіма модальностями, у процесі вербалізації відзначається використання емотивної лексики, достатнє обґрунтування ситуації, явищ, дій, що свідчить про розуміння змістового боку емоцій.

Отже, за результатами дослідження констатовано, що у соціально депривованих дошкільників із ЗПР характерними проявами несформованості емоційної сфери є: звуження діапазону переживань та поверхові знання про емоції різних модальностей; труднощі у розумінні, ідентифікації та вербалізації емоцій; одноманітність експресивних реакцій, нестійкість і лабільність переживань; значне відставання у розвитку спілкування з дорослими і однолітками.

Зафіксовано кореляційні зв'язки при $p \leq 0,05$ між компонентами емоційної сфери, які варіюються в межах від $r=0,06$ до $r=0,66$. У соціально депривованих дошкільників із ЗПР виявлено низький взаємозв'язок між усіма компонентами: експресивний і когнітивний ($r=0,15$), експресивний і перцептивний ($r=0,23$), експресивний і вербальний ($r=0,17$), перцептивний і когнітивний ($r=0,13$),

перцептивний і вербальний ($r=0,12$), когнітивний і вербальний ($r=0,06$). У дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДЗО взаємозв'язок між всіма компонентами емоційної сфери нижче середнього або низький: експресивний і когнітивний ($r=0,20$), експресивний і перцептивний ($r=0,41$), експресивний і вербальний ($r=0,19$), перцептивний і когнітивний ($r=0,26$), перцептивний і вербальний ($r=0,31$), когнітивний і вербальний ($r=0,24$). Такі дані свідчать, про неузгодженість компонентів емоційної сфери та специфіку їх функціонування, що виявляється у невмінні орієнтуватися в експресивних ознаках емоцій та співвідносити їх з певним значенням, низькому ступені структурованості та диференційованості уявлень про емоції, порушенні їх адекватності та тривалості тощо.

У дітей з нормативним розвитком взаємозв'язок між усіма компонентами емоційної сфери корелює від середнього до високого рівня, що підтверджує функціональну залежність всіх компонентів емоційної сфери: експресивний і когнітивний ($r=0,4$), експресивний і перцептивний ($r=0,47$), експресивний і вербальний ($r=0,59$), когнітивний і вербальний ($r=0,54$), перцептивний і когнітивний ($r=0,66$), перцептивний і вербальний ($r=0,71$). Якісний аналіз отриманих статистичних даних засвідчує, що у дошкільників з НР всі компоненти емоційної сфери взаємопов'язані: міміка, пантоміміка і вербальне вираження емоцій в інтонації та тембрі голосу утворюють експресивний репертуар, що певною мірою усвідомлюється і керується дитиною, що є одним із показників сформованості компонентів емоційної сфери та їх узгодженості в цілісній системі.

Це дає підстави стверджувати, що більшість дітей із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку, виявляють відхилення в розвитку пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, труднощі в спілкуванні і поведінці, у них не формується позитивне емоційне самовідчуття, переживання своєї значущості для оточуючих, відкритість тощо, що підтверджує наявність тенденцій деприваційних факторів розвитку емоційної сфери дітей означеної групи.

У третьому розділі – **«Психолого-педагогічні умови формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку»** – обґрунтовано теоретико-методологічні основи формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР; розроблено та експериментально апробовано програму формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР; окреслено психолого-педагогічні умови формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР.

Теоретико-методологічним підґрунтям розроблення програми формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР слугували положення: особистісно-орієнтований підхід в навчанні та вихованні (І. Бех, В. Давидов, В. Рибалка, О. Савченко, О. Пошетун, М. Melekhina та ін.); положення про провідні види діяльності (Г. Балл, Л. Виготський, О. Запорожець, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.); підходи щодо етапів та особливостей формування емоційної сфери у дошкільників (О. Ізотова, І. Кареліна, О. Нікіфорова та ін.); концепції організації системи психологічної допомоги дітям із ЗПР (О. Бабяк, Т. Вісковатова, Т. Ілляшенко,

А. Колупаєва, А. Обухівська, І. Омельченко, Л. Прохоренко, Т. Сак, Р. Тригер та ін.); теоретичні положення щодо емоційного розвитку особистості: в полі психодинамічного підходу (М. Klein, А. Freud, S. Freud та ін.), гуманістичної психології (С. Rogers), поведінкового підходу (А. Bandura, С. Hull, В. Skinner та ін.).

Програма формування емоційної сфери складається з чотирьох блоків: теоретико-методологічного, організаційно-методичного, корекційно-розвивального та оцінювального і охоплює два напрями: корекцію порушень емоційної сфери та формування емоційної сфери (див. рис. 2.).

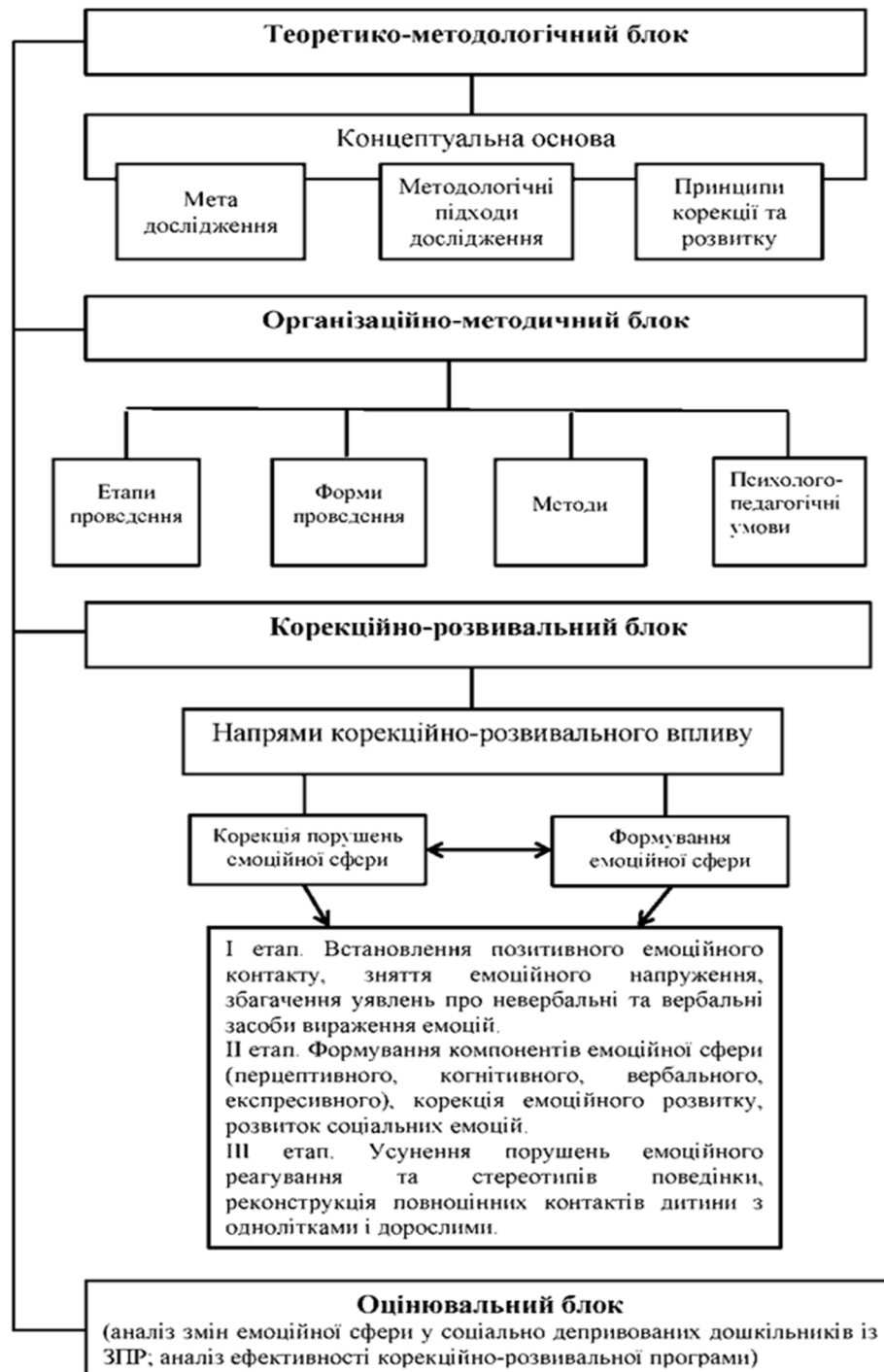

Рис. 2. Програма формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР

Програма реалізується в три етапи: перший етап – підготовчий (підготовка дітей до спільної діяльності, зняття емоційного напруження, розвиток елементарних знань про базові емоції); другий етап – формувальний (розширення діапазону переживань, розвиток адекватного сприймання емоційних реакцій інших людей за експресивними ознаками та вміння розпізнавати власні емоційні реакції, позначати їх назвою та виражати їх соціально-схваленими способами, формування соціальних емоцій, розвиток емоційного ставлення до моральних норм); третій етап – фіксуєчий (узагальнення уявлень про імпресивні та експресивні ознаки емоцій, вміння виявляти набуті емоції у взаємодії з іншими, розвиток ситуативної емоційної регуляції, стабілізація емоційного тла настрою).

На основі результатів апробації зафіксовано зміни у рівнях між дошкільниками ЕГ і КГ. Високий рівень виявили 30,0 % дошкільників із ЗПР ЕГ 1 та 40,0 % дошкільників із ЗПР ЕГ 2; середній рівень – 60,0 % дошкільників із ЗПР ЕГ 1 і 55,0 % - ЕГ 2; 10% дошкільників із ЗПР ЕГ 1 та 5,0 % - ЕГ 2 виявили низький рівень. Дошкільники КГ показали такі результати: високий рівень – 10,0 % дошкільників із ЗПР КГ 1 і 20,0 % дошкільників із ЗПР КГ 2; середній рівень – 50,0 % дошкільників із ЗПР КГ 1 і 52,0 % – КГ 2; низький рівень – 40% дошкільників із ЗПР КГ 1 та 28,0 % – КГ 2.

Отримані показники кореляції між компонентами емоційної сфери у груп дітей, що були охоплені дослідженням, представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники кореляції між компонентами емоційної сфери у дошкільників експериментальної (ЕГ) і контрольної (КГ) груп

Групи/компоненти	Е-К	Е-П	Е-В	П-К	П-В	К-В
ЕГ (дит.буд.)	0,35	0,43	0,37	0,46	0,52	0,36
ЕГ (СДЗО)	0,37	0,51	0,49	0,55	0,61	0,47
КГ (дит.буд.)	0,17	0,12	0,14	0,18	0,24	0,09
КГ (СДЗО)	0,18	0,22	0,19	0,21	0,27	0,11

Е-К – експресивний та когнітивний компонент; Е-П - експресивний та перцептивний компонент; Е-В - експресивний та вербальний компонент; П-К – перцептивний та когнітивний компонент; П-В - перцептивний та вербальний компонент; К-В - когнітивний та вербальний компонент.

Аналіз наведених даних засвідчує, що у дошкільників із ЗПР ЕГ 2 і дошкільників із ЗПР ЕГ 1 взаємозв'язок між усіма компонентами емоційної сфери значно вищий, що свідчить про їх функціональну залежність. Якісний аналіз отриманих результатів свідчить, що у цих дітей, відбувається зміна змісту емоцій, трансформація емоційних переживань, з'являються нові емоції і почуття, спостерігається розвиток інтелектуальних емоцій: здивування, цікавість (допитливість), впевненість або сумнів у своїх думках і діях, радість, які сприяють вдосконаленню пізнавальної діяльності дошкільника, її способів і прийомів.

Таким чином, результати апробації формувального експерименту підтвердили, що впроваджена програма формування емоційної сфери зумовила якісні зрушення у розвитку усіх компонентів емоційної сфери дошкільників із затримкою психічного розвитку експериментальних груп, що статистично підтверджено. Оцінка ефективності програми формування емоційної сфери

демонструє, що цілеспрямоване її формування забезпечує розвиток таких вмінь: сприймати експресивні ознаки емоцій, ідентифікувати емоції різних модальностей та адекватно їх виражати у міміці, пантоміміці, мовленні; вербалізувати емоції і причини (ситуації) їх виникнення тощо. Водночас, у деяких дітей експериментальної групи хоча і відбулися певні зрушення у структурі емоційної сфери, однак не такі вагомі, що підтверджує необхідність продовження корекційно-розвивального впливу на функціональні механізми емоційної сфери цих дітей.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та експериментальне дослідження проблеми формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку дає підстави вважати мету дослідження досягнутою і зробити такі висновки.

1. На підставі теоретичного аналізу наукових джерел з означеної проблеми емоційний розвиток розглядається як ставлення людини до світу, до об'єкта пізнання, що містить особистісну оцінку і осмислення, в якому емоції виконують регуляторну функцію діяльності. З позицій діяльнісного, поведінкового і психодинамічного підходів розглянуто емоційну сферу як: складне явище психіки, яке пов'язане з різними властивостями та процесами, що характеризують суб'єктивне відношення, виражене у специфічній формі оцінки; як процес, який забезпечує інтенсивність, рефлексорність, сигнальність, локалізацію, умови пізнання, виникнення і розвитку емоцій; як систему, яка складається з психологічних механізмів, які виконують різні функції на основі диференціювання суб'єктивних потреб, інформації тощо.

Описано структурно-функціональну модель емоційної сфери як єдність чотирьох функціональних компонентів (перцептивного – пов'язаний зі здатністю сприймати емоційний стан людини за зовнішніми ознаками; когнітивного – забезпечує розуміння, ідентифікацію емоцій різних модальностей, емоційні уявлення про експресивні та імпресивні ознаки емоцій; вербального – забезпечує емоційний словник, вербальне визначення емоційних станів, експресивного – відповідальний за зовнішнє вираження емоційних переживань людини: у її міміці, пантоміміці, мовленні).

2. За результатами констатувального дослідження встановлено низку особливостей у функціонуванні емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР: зниження рівня сприймання емоцій за експресією; поверховість сприймання експресивних ознак, нечіткість уявлень про них; недостатня диференційованість складових елементів емоційного еталону; труднощі орієнтування в сукупності емоційних ознак різних модальностей; недостатність розуміння соціальних емоцій та змісту морального вчинку; бідність словника емоцій; бідність та невиразність експресивних реакцій, звуження діапазону переживань, нестійкість та емоційна лабільність, зниження емоційного тла настрою, неадекватність поведінки тощо.

3. На основі результатів констатувального дослідження було виокремлено рівні сформованості емоційної сфери: низький, середній і високий.

Констатовано, за визначеними критеріями сформованості емоційної сфери, що соціально депривовані дошкільники із ЗПР груп ДБ та діти із ЗПР груп СДЗО охоплюють низький та середній рівні її сформованості. Недоліки емоційної сфери обумовлені недосконалістю перцептивного, когнітивного, вербального, експресивного компонентів: звуження діапазону емоцій, низький рівень диференціації емоцій за основними модальностями, недостатність впізнання емоційних станів за експресивним комплексом, невміння довільно відтворювати окремі емоції у ігровій та комунікативній діяльності, недостатній словник емоцій тощо.

4. Теоретично обґрунтовано та розроблено програму формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР, яка структурована за блоками: теоретико-методологічний, організаційно-методичний, корекційно-розвивальний та оцінювальний. Реалізація завдань програми передбачала два напрями роботи: корекцію порушень емоційної сфери дитини та формування експресивного, перцептивного, когнітивного і вербального компонентів емоційної сфери. На основі результатів формувального експерименту виявлено позитивні зміни у рівнях сформованості емоційної сфери, а саме сформовано вміння: сприймати та розпізнавати емоції, розуміти антецеденти емоцій; виражати емоції за допомогою експресії; вербалізувати емоції, пояснювати причини виникнення емоцій; контролювати власні емоції та виражати їх соціально схваленими способами; співпереживати іншим.

Більшість дітей ЕГ 1 та ЕГ 2 охоплюють середній та високий рівні. Спостерігається позитивна динаміка у соціально депривованих дошкільників із ЗПР, що визначається у зазначених вище вміннях.

Оцінка ефективності програми формування емоційної сфери засвідчує, що цілеспрямоване формування емоційної сфери сприяє розвитку у дітей вмінь співпереживати в реальній ситуації, відгукуватися на емоційний стан іншої людини, виражати власні переживання, формує емоційну стійкість та контроль за емоційними реакціями, що впливає на мотивацію поведінки й діяльності дитини та дозволяє їй вносити певні корективи.

Подальша перспектива наукових досліджень полягає у розробленні інноваційних освітніх й виховних технологій формування емоційної сфери у молодших школярів з когнітивними порушеннями в контексті набуття соціальної компетентності, що сприятиме розвитку вмінь налагоджувати продуктивну взаємодію з іншими людьми, працювати в команді, знаходити консенсус, запобігати конфліктам, приймати самостійні рішення, відповідати за їх наслідки для оточення, ціннісно ставитися до довкілля та власного «Я».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати

*Статті у наукових фахових виданнях України,
які включені у міжнародні наукометричні бази*

1. Баташева Н.І. Особливості перцептивного та когнітивного компонентів емоційної сфери дошкільників із затримкою психічного розвитку. Особлива дитина: навчання і виховання. 2017. № 2. С. 48–55.

2. Баташева Н.І. Особливості діагностики емоційного розвитку дошкільників із затримкою психічного розвитку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2016. Випуск 6. Том 1. С. 186–190.

3. Баташева Н.І. Особливості формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку. Особлива дитина: навчання і виховання. 2016. №4. С. 58–65.

Статті у наукових фахових виданнях України

4. Баташева Н.І. Особливості розуміння соціальних емоцій у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2017. Вип. 12. С. 137–144.

5. Баташева Н.І. Особливості експресивного компоненту емоційної сфери дошкільників із затримкою психічного розвитку. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2017. Вип. 13. С. 308–317.

6. Баташева Н.І. Особливості емоційного розвитку соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку. Науковий Часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2016. Випуск 32. Частина 2. С. 279–283.

7. Депутат Н.І. До проблеми дослідження емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2013. Випуск 4. Частина 2. С. 90–98.

8. Депутат Н.І. Психологічні особливості тривожності у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2011. Вип. 2. С. 65–73.

Публікації, що додатково відображають наукові результати

Публікації апробаційного характеру

9. Баташева Н.І. Особливості емоційної експресії у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Психологічні науки: проблеми та перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Запоріжжя, 16-17 березня 2018 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. С. 87–92.

10. Баташева Н.І. Інноваційні технології формування емоційної сфери у дітей із затримкою психічного розвитку. Освіта осіб з особливими потребами: виклики сьогодення: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 21 червня 2018 р.). Київ: «Наша друкарня», 2018. С. 17–21.

11. Баташева Н.І. Формування емоційної сфери у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Педагогіка та психологія: стратегії, технології, інновації: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Київ, 15 червня 2017 р.). Київ: ТОВ «Задруга», 2017. С. 16–20.

12. Баташева Н.І. Особливості ідентифікації емоцій у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Педагогіка та психологія: виклики та сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–6 травня 2017 р.). Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. Ч. II. С. 102–105.

13. Баташева Н.І. Особливості вербального компонента емоційної сфери у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Психологічні науки: проблеми та перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції

(м. Запоріжжя, 24-25 березня 2017 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 101–104.

Інші публікації

14. Баташева Н.І. ГРДУ. Бар'єри в навчанні та участі дітей з когнітивними порушеннями: особливості розвитку дітей із ЗПР, РАС, ГРДУ: методичний вісник. Чернівці: «Букрек», 2018. С. 24–31.

15. Баташева Н.І., Бабяк О.О., Орлов О.В. Програма з корекційно-розвивальної роботи «Корекція розвитку. Розвиток особистісної сфери» для 1-4 спеціальних класів для дітей із затримкою психічного розвитку закладів загальної середньої освіти». [Електронний ресурс]. 2018. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712599>.

16. Баташева Н.І. Особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Молодий вчений. 2016. № 5 (32). С. 535–538.

17. Депутат Н.І. Дитина і навколишній світ. Праця. Програма розвитку дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку від 3 до 7 років «Віконечко» / [Т.В. Сак, Н.І. Депутат та ін.]; За заг. ред. Т.В. Сак. Тернопіль: Мандрівець, 2015. С. 53-57, 74-76, 97-99, 107-108, 138-140, 150-151, 178-181, 191-192, 224-226, 237-239, 277-281.

18. Депутат Н.І. Соціально-моральне виховання дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. [Електронний ресурс]. 2014. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/8947>

19. Депутат Н.І. Соціальний розвиток дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Теорія і практика олігофренопедагогіки та спеціальної психології: збірник наукових праць. 2012. Випуск 7. С. 91–95.

20. Депутат Н.І. Передумови виникнення тривожності в дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Збірник наукових праць «Педагогічна освіта: теорія і практика». 2011. Випуск 8. С. 390–395.

АНОТАЦІЇ

Баташева Н.І. Формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія. – Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено дослідженню формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку, виявленню сформованості компонентів емоційної сфери, розробленню програми формування емоційної сфери.

Описано психологічний зміст структури емоційної сфери і динаміку її розвитку. Констатувальне дослідження дало змогу визначити рівні та якісні особливості емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку. За результатами формувального експерименту теоретично обґрунтовано і розроблено програму формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку, ефективність якої доведено шляхом апробації.

Ключові слова: затримка психічного розвитку, емоційна сфера, соціальна депривація, дошкільники, компоненти емоційної сфери, емоції, експресивні реакції, емоційна регуляція.

Баташева Н.И. Формирование эмоциональной сферы социально депривированных дошкольников с задержкой психического развития. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченка НАПН Украины. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена исследованию формирования эмоциональной сферы у социально депривированных дошкольников с задержкой психического развития, выявлению сформированности компонентов эмоциональной сферы, разработке программы формирования эмоциональной сферы.

Описано психологическое содержание структуры эмоциональной сферы и динамика ее развития. Констатирующее исследование позволило определить уровни и качественные особенности эмоциональной сферы у социально депривированных дошкольников с задержкой психического развития. По результатам формирующего эксперимента теоретически обоснована и разработана программа формирования эмоциональной сферы у социально депривированных дошкольников с задержкой психического развития, эффективность которой доказана путем апробации.

Ключевые слова: задержка психического развития, эмоциональная сфера, социальная депривация, дошкольники, компоненты эмоциональной сферы, эмоции, экспрессивные реакции, эмоциональная регуляция.

Batasheva N.I. Formation of emotional sphere in socially deprived preschoolers with developmental delay. – Upon the rights for the manuscript.

A dissertation in Psychology (19.00.08 – Special Psychology) submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of the formation of the emotional sphere in socially deprived preschoolers with developmental delay, identifying the components of the emotional sphere, and a program of emotional sphere development.

The psychological content of the structure of the emotional sphere is delineated. It includes the perceptual, cognitive, verbal and expressive components. Dynamics of its development is described.

The study made it possible to determine the level and qualitative features of the emotional sphere development in socially deprived preschoolers with developmental delay. Experimental study of the components of the emotional sphere in socially deprived preschoolers revealed a number of its peculiarities. It's perceptual component is characterized by a decreased level of emotional perception; superficiality of expressive features perception, obscurity of their representations;

allocation of a separate, often single expressive element as meaningful; insufficient differentiation of the components of the emotional ethalon; difficulties in determining the difference between similar emotions (sadness and anger, surprise and fear, anger and aversion); the predominance of diffuse-local and analytical types of perception of expressive signs of emotion. Its cognitive component is characterized by a decrease in the level of understanding of emotions and emotional identification, which is manifested in selection of individual expressive signs of basic emotions by their graphic representation and photo standard; the difficulties of orientation in emotional features of different modalities; lack of understanding of social emotions and the content of moral action etc. Its verbal component is characterized by small volume of emotional vocabulary, inaccuracy of the use of words describing emotional content, lack of formation of generalizations and synonymous means of speech, the use of non-essential features during the description of emotions etc. Its expressive component is characterized by poverty and indistinctness of expressive reactions, narrowing of the range of experiences, instability and emotional lability of emotions, diminished emotional mood, inadequate behavior etc.

Three levels of emotional sphere formation were identified. Qualitative analysis shows that the emotional sphere in the majority of socially depressed preschool children with developmental delay and their peers who were raised in a family and attended a special preschool educational institution have characteristic features of the 1st and 2nd levels. The underdevelopment of the emotional sphere is caused by the imperfections of the perceptual, cognitive, verbal and expressive components: the lack of adequate emotions, their narrowed range, the low level of differentiation of emotions by the main modalities (joy, sadness, anger, fear), lack of recognition of emotional states by the expressive complex, inability to arbitrarily reproduce separate emotions in gaming and communicative activities, insufficient emotional vocabulary etc.

A program of emotional sphere formation in socially deprived pre-schoolers with developmental delay was structured in four blocks: theoretical and methodological, organizational-methodical, corrective-developmental and evaluational. Implementation of the program's tasks included two areas: correction of emotional sphere and formation of expressive, perceptual, cognitive and verbal components of emotional sphere.

The program was experimentally tested. The evaluation of its effectiveness shows that the purposeful formation of the emotional sphere promotes the development of children's ability to empathize in a real situation, respond to the emotional state of another person, express their own experiences (joy, sadness, fear, satisfaction or dissatisfaction), promotes emotional stability and control of emotional reactions, develops ability to predict emotional outcomes in specific situations, which affects the motivation of the child's behavior and activities and allows them to adapt more effectively.

Key words: developmental delay, emotional sphere, social deprivation, preschoolers, components of emotional sphere, emotions, expressive reactions, emotional regulation.